

Вера Кац

ОСНОВНА ОБИЉЕЖЈА СОЦИЈАЛНЕ СТРУКТУРЕ ЧЛАНСТВА КПЈ/СКЈ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1945/1953.

1.

Мада осмогодишњи интервал у историјату једне политичке организације није атрактиван предмет научног истраживања у аспектима предметно-методолошког захвата историографије, проучавање социјалне структуре КПЈ/СКЈ у БиХ 1945—1953. године, ни у опћим релацијама, ни у појединим сегментима не може се сврстати у круг једноставних, рутинерских тема. Напротив, могуће је набројати мноштво чиниоца који такво одређење методолошки и садржајно чине сложеним и слојевитим до разине комплицираног и крајње осјетљивог научног задатка. Чак и они мотиви, на први поглед несумњиво афирмативни аргументи, попут занимљивости, комплексности и готово потпуне неистражености, те привидног идеолошког комодитета и сигурности у тумачењу и интерпретацији идејних компоненти захваћене проблематике, јављају заправо као одреднице које подједнако и спутавају и подстичу амбиције, тежишно је помјерајући на позитивистичку аподиктичност реконструктивно нумеричког лоцирања историјске појаве у изабраним временско-просторним координатама. Но, независно од њихове природе и бројности, потребно је истаћи да је већина фактора који су релевантније утицали на сцијентистичку дефинираност овог истраживања, донекле га релативизирали у контексту историографских предметно-методолошких доминанти и битније се одразили на физиономију овог рада, нарочито у сфери презентације показатеља статистичко-социолошког поријекла, углавном потицала из саме, насловом сажете и исказане научно-истраживачке заснованости проучавања.

Наиме, епистемолошко наслеђе хуманистичке науке XX стољећа појам структуре дефинира као уређен скуп елемената и њихових међуодноса у њему корелативној супстанцији, с којом, на вишем ступњу апстракције и генерализације, твори си-

стем. То значи да је свако структурно дефинирано научно истраживање, с обзиром на хијерархијски статус наведених епистемолошких категорија, системског поријекла, односно да свака структуралистичка идентификација предмета, појаве и догађаја, неовисно од тога да ли су у питању појединачни елементи, њихова валентност или структура као заокружена и развојно и динамички стабилизирана цјелина, подразумева и уклон ка изналажењу супстанцијских и системских детерминанти истраживане структуре. С тим у вези и уз напомену да је структурно супстанцијска корелативност подједнако каузалног и пробабилитичког епистемолошког поријекла и да се вриједност структурно уређеног скупа и његових саставних елемената исказује квалитативно и квантитативно, прецизирањем позиција, броја и врсте односа међу структурно организованим елементима, више је него извјесно да свако искључиво структуралистички дефинирано истраживање начелно стиче атрибуте партикуларистичког проучавања, увода у формирање цјеловитије, системске научне предоцбе.¹⁾

Аналогно таквој хеуристичној постулираности, проучавање социјалне структуре чланства КПЈ/СКЈ у БиХ 1945—1953. већ је у претпоставкама приступа историјски било редуцирано на хронолошко-реконструктивну историјску раван, с прилично ограниченим модалитетима артикулације и валоризације супстанцијских и системских својстава структурно груписаних фактографских показатеља. Речено прецизније, бројчано и дескриптивно представљено социјална структура партијског чланства у БиХ 1945—1953. самом епистемолошком утемељеношћу претендирала је на епитете прецизног и документованог увода у историју Партије у БиХ у наведеном периоду. Сувишно је детаљније образлагати разлоге таквог предметно-методолошког ограничења, али је неопходно нагласити да су детаљнију расправу о корелативности структурног устројства КПЈ/СКЈ у БиХ, њеног идејног историјата и системског статуса у укупности друштвених односа у послеријатном раздобљу, поред почетних резултата у истраживањима обимне архивске грађе, онемогућавала и бројна неразјашњена опћисторијска питања, карактеристична за историографију овог периода.

Коначно, ваља напоменути да је овај рад настао, углавном, на основу грађе која се чува у Архивском одјељењу ЦК СК БиХ, гдје је за период 1945—1953. доступно преко 700 кутија изворне грађе из два већ заокружена архивска фонда

¹⁾ О методолошким импликацијама структурног дефинирања историографског истраживања детаљније види: *Шта је структурализам*. Зборник радова, Београд, 1968, Милошевић Никола, *Филозофија структурализма*, Београд, 1982, и Кулић Мишо, *Култура и филозофија историје*, Тузла, 1985.

/Фконд ПК КПЈ БиХ и Фонд ЦК КП БиХ/. Мада се у проучавању овог периода често преферира проблем дистанце и истиче недоступност одређеним типовима извора који још егзистирају у оперативним регистратурама, више је него извјесно да и привидно неважна и индиректна, односно доступна грађа, садржи мноштво докумената релевантних за проблематику која тек улази у сферу егзактнијих историографских истраживања. Као примарни историјски извори овдје су кориштени статистика и евиденција партијског чланства. Та врста материјала у поменутом архиву релативно је обимна и садржајем омогућује исцрпнију реконструкцију бројног стања партијског чланства и његово структурално идентифицирање на разини за БиХ. С обзиром на дуготрајност поступка прикупљања података и реконструкције стања, овим радом више се учинило у смислу формулирања модалитета истраживања социјалне структуре партијског чланства у БиХ, него у смислу доношења неких чвршћих закључака.

2.

За потпуније разумјевање структурног устројства КПЈ/СКЈ у БиХ у наведеном периоду, посебно опћедруштвених детерминанти њене социјалне структуре, неопходно је имати у виду да је младо југословенско социјалистичко друштво у првим поратним годинама карактеризирала неповољна економска, културна и уопће друштвена стварност. Огромне људске жртве, уништена материјална добра и сиромаштво и заосталост наслеђени из предратне југословенске државе, оптерећивали су последијератни социјалистички развој тешким бременом које је савладано надљудским напорима и залагањем. Нарочито неповољна била је економска структура југославенског друштва, у коме је око три четвртине популације отпадало на пољопривредно становништво, с напоменом да је у пољопривреди, као основној привредној дјелатности, доминирао екстензиван облик привређивања, карактеристичан по ситном сељачком посједу, плугу и запрези, ниској продуктивности, биједном животу на рубу егзистенције, пренасељености по површинској производној јединици и слично. Индустријски начин привређивања био је слабо развијен, заснивао се на примитивном технолошком потенцијалу и исцрпљивао се, као нискоакумулативни базни производни процес, у експлоатацији сировина, углавном у рударству и дрвној индустрији, што је за посљедицу имало неразвијеност капацитета за више фазе индустријске прераде и, самим тим, немогућност апсорбирања вишка радне снаге са села. Индустријска неразвијеност за собом је, опет, повлачила малобројност радништва, које је, по опћем профилу, далеко заостајало иза оптималног прототипа индустријског пролетаријата, што је, у корелацији с доминацијом сељачког елемента у укупној друштвеној структури,

чинио крајње неповољну субјективну основу на коју је Партија могла рачунати у профилирању сопственог социјалног устројства. У том смислу, поуздано се може тврдити да су привредна неразвијеност и њој аналогна друштвена структура били не само детерминанте социјалног састава Партије непосредно по завршетку рата, него и фактори који су далекосежно утицали на динамику и карактер суштинских промјена у социјалним аспектима структуре партијског чланства у читавом захваћеном периоду, инаугурираних партијским концептом обнове и развоја земље.²⁾

С друге стране, у разматрању ове проблематике ваља имати у виду и чињеницу да је КПЈ у претходном, ратном периоду, била»... организација у којој су преовладавали сељаци, што је представљало резултат објективне друштвене структуре и историјских околности у којима се развијала народноослободилачка борба. Већину руководећег кадра, међутим, чинили су радници, студенти и ђаци. Аналитичари овог питања у социјалној структури истичу да је насупротив сељаштва као масовној војсци у народноослободилачкој борби радништво као њен 'најорганизованији чинилац'. Настојања руководства КПЈ да се састав чланства поправи у корист радничке класе наилазила су на препреке због неразвијене социјалне структуре и заосталости Југославије. Њена радничка класа била је млада, малобројна, углавном на селу, и за њега још увек тесно везана економским нитима и начином живота. Неразвијени крајеви Југославије уопште нису имали индустријски пролетаријат у правом значењу речи. Но, независно од социјалног састава, КПЈ је била партија радничке класе по свом програму, циљевима и идеологији. С развијањем система административног руковођења привредом, у Партију све више улазе чиновнички елементи.³⁾ Свакако, наведене опће одреднице поратних промјена у укупној и посебно, социјалној структури партијског чланства евидентне су и у разматрању социјалног састава босанскохерцеговачке партијске организације. Но, проблемски спецификум социјалне структуре њеног чланства несумњиво се испољава као особена историјска појава у релацијама међуодноса појединих социјалних категорија у структури КПЈ/СКЈ, затим у сфери историјских посебности процеса трансформације социјалног састава партијског чланства,

²⁾ Сумиране опће назнаке за привредни развој у првој деценији након рата изведене су на основу увида у релевантну грађу која се чува у Архивском одјељењу Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине (АО ЦК СК БиХ), Фондовима: Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину (ПК КПЈ БиХ) и Централни комитет Комунистичке партије Босне и Херцеговине (ЦК КП БиХ), у кутијама (К-) од броја 84/1945 до 14/1953.

³⁾ Петрановић Бранко, *Историја Југославије 1918—1978*, Нолит, Београд, 1980, стр. 418—419.

саображеног темељним начелима и одређењима друштвеног развоја (индустријализација, електрификација и колективизација пољопривредне производње), те у аспектима динамике структурних социјалних промјена унутар босанскохерцеговачке партијске организације, преображаја који сликовито асоцирају преодбу укупних настојања КПЈ/СКЈ да досегне авангардну позицију у читавом друштвеном развоју, да овлада свим његовим токовима и постане истински спиритус мовенс револуционарних промјена на читавом југословенском простору.

3.

У првим поратним годинама, у социјалној структури чланства КПЈ у БиХ нису се дешавале значајније промјене у односу на ратни период, пошто је више од половине чланства припадало сељачкој социјалној категорији, о чему свједоче бројни архивски документи у којим се редовито констатира да »... карактеристика наше партијске организације јесте да је њен састав сељачки. Тек у посљедње вријеме имамо прилив радништва...«⁴⁾ Могуће је навести мноштво сличних извода из докумената у прилог тези о доминацији сељачког елемента у тадашњој социјалној структури партијског чланства. Исти ти документи, међутим, указују и на свијест партијског руководства о неопходности »поправљања социјалног састава чланства«⁵⁾ сталном акцијом примања нових чланова из редова радништва, при чему се, судећи по садржају директиве и упутстава тог проблемског поријекла, смисао непосредног интервенирања у социјалној структури Партије мотивира релевантношћу укупних друштвених промјена започетих ослобађањем земље. Исто тако, аналогно садржају консултиране грађе, сасвим је извјесно да је иницијатива за мијењање социјалне структуре чланства босанскохерцеговачке партијске организације потекла од руководства, да је била идејно-политичког поријекла, односно у функцији превладавања дихотомије узроковане разликама између ратних и мирнодопских аспеката партијског ангажмана, те да је тежишно била лоцирана на отклањању евидентне противрјечности у односу теоријских претпоставки активности Партије и њеног социјалног састава, с једне, и на савладавање отпора тој врсти промјена, с друге стране. Несумњиво, није се радило о простом политикантском прагматизму блиском функционалистичком манипулирању чланством и сажетом на преферирању производног замаха потребног у поратном времену у односу на идеологију

⁴⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-84/1945, Документ (Д-) 32/45, датум (д-) 26. 12. 1945.

⁵⁾ Стална акција регрутовања нових чланова из редова радништва у документима поменутог архива углавном се означава као »поправљање социјалног састава чланства«.

борбеног ангажовања форсирану у ратном периоду. Очигледно, формирала се свијест о посторужаној фази револуције и њој адекватна увјерења о неусаглашености социјалног састава Партије и њених задатака у обнови и суштинском мијењању друштвене стварности, свијест непосредног експлицирана у низу сачуваних докумената:

»... у току рата ми смо се оријентисали на добре борце јер су они тад били најпотребнији и они су често пута били примани без кандидације иако је тада био тежи критеријум него данас. Сада је оријентација често пута била погрешна. Освртали смо се већином на мирне људе, док на раднике који нису знали истицати свој рад нисмо се освртали. Данас су најзаслужнији људи који се залажу на раду а то су ударници т. ј. добри радници. Често пута је став ћелије да је поједини ударник зато што хоће више да заради. То је неправилно. Међутим, када се прошлог мјесеца провјеравало видело се да су ударници у већини случајева људи на којих се није обраћало пажње. Наша оријентација треба да буде сада редови ударника или добри радници који се залажу на раду или скојевци, или добри омладинци...«⁶⁾

Но, несумњиво правилну и правовремену супституцију ратничке радничком идеологијом и партијском окретање, »отварање« према радништву као примарној социјалној категорији и субјективном партијском потенцијалу пратило је низ тешкоћа и запрека током читавог захваћеног периода. У првим поратним годинама најтеже је свладаван несклад између опћедруштвене социјалне структуре и сталног инсистирања на »поправљању социјалне структуре чланства« поступком регрутовања нових чланова из редова радништва. Најприје је ваљало обезбиједити увјете неопходне за формирање радништва, довести га доazine прерастања у водећу друштвену класу и створити оптималне модалитете његовог инкорпорирања у партијску организацију. Таква одређења реализирана су поступно, паралелно с промјенама у привредној инфраструктури, и повлачила су за собом одређене организационе промјене. Основна мјера подузета у ту сврху свакако је било настојање да се процес ширења мреже партијских организација прилагођава територијално-продукционим начелима, с тежиштем на производном принципу. Динамика процеса, пак, непосредно је зависила од динамике обнове старих и оснивања нових индустријских и уопће привредних капацитета, пошто су се само тако стварали увјети за формирање већег броја основних организација КПЈ (ћелија) и њихових

⁶⁾ АО ЦК СК ВиХ, Фонд: ПК КПЈ ВиХ, К-84/1945, Д-47/45, д-19. 7. 1945.

одјелења, зависно од идејно-политичких претпоставки и бројности чланства.⁷⁾ У почетку, то су биле организације с малим бројем чланова, који се стално повећавао, а мрежа партијских организација се ширила у складу са увећавањем производних капацитета и упошљавањем нове радне снаге, чиме се ширила и база за репродукцију партијског чланства из редова радничке класе.

Међутим, прије аналитичке презентације опћих и табеларних показатеља о социјалној структури босанскохерцеговачког партијског чланства, потребно је указати на нека питања уочена у самом процесу истраживања архивске грађе, која стоје у уској вези са методолошким и научно-истраживачким аспектима изучавања ове проблематике. Најприје ваља напоменути да промјене у социјалној структури друштва уопће и у Партији посебно није могуће проучавати без детаљнијег увида у дуљи временски период. С обзиром на дуготрајност процеса обликовања социјалне структуре Партије која се, у том тренутку, с једне стране, морала саображавати с теоријским претпоставкама њеног постојања и дјеловања и њима аналогном преферирању радничко-класне већине, те, с друге стране, поступно прилагођавати опћедруштвеним премисама за форсирање типизираниог класно-друштвеног концепта, неповољним у релацијама моделâ свијести тада, по свим показатељима, врло хетерогене друштвене заједнице, просторно или временско парцелизирање проблематике не дају права објашњења, односно ускраћују могућност цјеловитијег сагледавања процеса, који би у овом случају био праћење промјена у социјалној структури кроз цио послеријатни период. Како до 1968. године (од када почиње излазити »Статистички преглед СКЈ«), нема објављених потпуних статистичких показатеља, истраживач је упућен на истраживања у специјалне архиве, што је огроман посао, чија логика сугерира етапну реализацију, апсолвирање проблематике кроз поједине периоде (зависно од усвојене периодизације), што је случај и у овом раду, гдје се проблематика елаборира у интервалу 1945—1953. Важан моменат у самом процесу истраживања је и питање употребљивости добивених података за компаративну анализу, јер су директно преузети из статистичких извјештаја архивске провенијенције, те се не могу сматрати, због саме накнадности рационализације, апсолутно тачним приказом стања, и то из два основна разлога. Прво, током проматраног периода владали су неуједначени критерији при евидентирању чланства, јер су се нижа руководства различито руководила код пописа чланства Партије. Једна су узимала социјално поријекло члана, друга занимање, а трећа тренутне функције чланова као одређујуће при

⁷⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-85/1945, Д-20/45, д-9. 6. 1945.

попису, што значи да образац није идентично примјењиван. Друго, сталне миграције чланства не само да су прекидале уочене процесе, него су и допринијеле стварању непотпуности у евиденционим листама, јер партијске организације нису биле у могућности да благовремено повежу чланове. Свакако, непрецизности у евидентирању чланства не треба прецењивати, јер битно не утичу на глобалне закључке о социјалној структури, пошто се осим статистике консултирају и писани документи (записници, извјештаји, анализе и реферати).

Према социјалној припадности, партијска статистика у 1945. и 1946. години разврстава чланство на сељаке, раднике, интелектуалце и остале, што показује низ недостатака у поређењу према социјалној слојевитости друштва. Од децембра 1946. извјештаји су богатији у смислу сложености номенклатуре, отада се категорија сељаштва расчлањује на сиромашне, средње и богате, у зависности од имовног стања, односно величине газдинства. Отад се и категорија радника дијели на: индустријске (све оне који раде за машином било какве врсте), занатске (све оне који раде у радионицама државног сектора привреде а ручно израђују предмете), пољопривредне (на државним добрима и агрономијама) и на остале (чистаче, носаче, возаче и сл.). Радници који су радили на експлоатацији шуме и у преради дрвета били су издвојени у посебне комитете шумских газдинстава, а од 1949. године не исказују се посебно у евиденцијама, него су придодати укупном броју радника. Под заједничким називом »интелектуалци« партијска евиденција биљежи све оне који нису ни сељаци, ни радници, односно све оне који су изван непосредне производње. Од децембра 1946. године ова разноврсна група расчлањује се на службенике, студенте, ђаке, припаднике »слободних професија« (у коју спадају адвокати, умјетници, књижевници, зубари, сл.) и остале из групе интелектуалаца. Осим ове три социјалне категорије (сељаци, радници и интелектуалци) посебно су издвајани обртници из групе »остали чланови КПЈ«, коју чине домаћице, пензионери и њима слични социјални слојеви у највећем броју основних организација. Од краја 1949. године, начин евидентирања чланства ускраћује могућност праћења овакве социјалне категоризације сажета на три одређења — сељаке, раднике, интелектуалце и остале. Од те године у евидентирању је расчлањивана само социјална категорија сељака, и то на сиромашне и на оне у сељачким радним задругама. Но, и поред неуједначености критерија примјењиваних при евидентирању чланства и одређењима унутарње слојевитости, социјална структура овдје се третира према изворном облику из архивске грађе. У другачијем методолошком поступку требало би, претходно, дати одговоре на низ комплицираних питања, у чијем је рјешавању структуралистички дефинирано истраживање

тек полазна основа. Питање критерија примјењиваних при евидентирању чланства није пуки формализам, него проблем који непосредно имплицира корелативност тумачења социјално-структурних показатеља, организационог развоја Партије и њених идејно-политичких опредјељења, као есенцијалне мотивације и једног и другог.

4.

Полазну основу у истраживању социјалне структуре КПЈ/СКЈ у БиХ чине архивски подаци из новембра 1945. године, према којим је у социјалном саставу босанскохерцеговачког партијског чланства, од укупног броја чланова /12.275/ највећи постотак /66% или 8.043 члана/ чинило сељаштво као најбројнија социјална група у друштву уопће. Учешће радничког чланства било је мало, 19% или 2.328 чланова, као и интелектуалаца — 12% или 1.489 чланова. У остале је убројано 415 чланова или 3% од укупног броја.⁸⁾ Међутим, за само четири мјесеца (до марта 1946), чланство се повећало за 4.403 нова члана /укупно је било 16.678 чланова/, а социјални састав се знатно измијенио. Учешће сељаштва је опало за 5,8%, те је чинило 60,2% (или 10.035 чланова) од укупног броја. Постотак радника се повећао на 21,6% (или 3.598 чланова), а интелектуалаца смањило на 9,5% (или 1.591 члан). Смањење процента учешћа интелектуалаца је у вези с повећањем постотка у групи »остали чланови КПЈ« на 987 или 5,9 посто.⁹⁾ Разлика од 467 чланова од укупног броја није исказана према социјалним обиљежјима. Мада у проматраном периоду тако динамичне осцилације у укупном броју чланова и социјалној структури нису биле ријеткост, уз већ опћепознате констатације о интензивној послеријатној миграцији село—град, у архивској грађи забиљежен је и један њихов занимљив узрок уочен на прелазу из 1945. у 1946. годину, незапажен у постојећим историографским радовима о тој проблематици. Наиме, након ослобођења земље, дијелови борачког чланства испољавали су расположење за повратак својим домаћинствима и намјеру да их унапређују у складу с вјековним тежњама за бољим животом у земљи, за коју су генерацијски били снажно везани, али и подстакнути обећањима из рата о бољем животу на селу. О томе се кратко говори у многим извјештајима, а најопширнији извјештај такве врсте датира из марта 1946. године. Послао га је ПК КПЈ за БиХ Централном комитету КПЈ, односно дио је кореспонденције њихових организационо-инструкторских одјељења:

⁸⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-292/1948, Д-56, д-11. 9. 1948.

⁹⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ПК КПЈ БиХ, К-102/1946, Д-121/46, д-30. 3 1946.

»... навешћемо још једну појаву која је карактеристична за нашу партијску организацију. Сви они борци одани партијском животу за протекло вријеме траже ослобађање од чланства и желе само обрађивати своју земљу и бавити се земљорадњом. Они су добри другови али их занима њихово домаћинство... Осим тога данас класна диференцијација на селу, која се све више испољава одвајањем богатијег сељака од нас, а који је за вријеме борбе ишао с нама, збуњује младе партијце и они често пута не знају да одреде став. У неким срезовима политичка зрелост маса прераста наша руководства и масе мимо њих решавају проблеме...«¹⁰⁾

Процес помјерања унутар социјалне структуре босанско-херцеговачког партијског чланства (Табела 1), праћен на основу компаративних података из децембра сваке године у интервалу 1946—1953, недвосмислено показује да је сељаштво било најфлуиднија и најлабилнија социјална категорија партијског чланства. Уз промјене у структури чланства, исказане нумерички, презентирани показатељи увјерљиво доказују да се капиталан преображај у социјалној структури чланства десио 1953. године, пошто је сељаштво по бројности пало на треће мјесто, иза службеника на првом и радника на другом. У ствари, за период од новембра 1945. до децембра 1953. године, учешће сељаштва се смањило за 43,5%, односно (према Табели 1), у интервалу 1946—

Табела 1
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ ЧЛАНСТВА КПЈ У БИХ У ПЕРИОДУ
1946—1953. година:¹¹⁾

Година	Укупан број чланова	Сељаци	Радници	Интелектуалци	Остали
1946.	20.474	12.258	4.295	3.199	722
1947.	29.935	16.201	7.703	5.028	1.003
1948.	52.014	26.717	14.242	9.510	1.545
1949.	54.421	22.258	13.822	16.543	1.904
1950.	63.795	28.324	16.778	16.459	2.232
1951.	81.069	37.119	22.279	18.293	3.378
1952.	92.949	38.341	29.859	20.653	4.069
1953.	79.169	17.813	25.650	28.025	7.679

¹⁰⁾ Исто.

¹¹⁾ Табела 1. сачињена је на основу увида у сљедећу архивску грађу: К-178/1947, Д-66, д-15. 1. 1948; К-277/1948, Д-5165/III, д-24. 1. 1949; К-513/1950, Д-66; К-45/1951, Д-66, д-10. 1. 1952; К-1/1952, Д-14/03, д-20. 1. 1953. и К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954.

УЧЕШЋЕ У ПОСТОЦИМА ИМА СЛИЈЕДЕЋЕ ОДНОСЕ:

Година	Укупан број чланова	Селјаци	Радници	Интелектуалци	Остали
1946.	20.474	59,9	21,0	15,6	3,5
1947.	29.935	54,1	25,8	16,8	3,4
1948.	52.014	51,4	27,4	18,3	3,0
1949.	54.421	40,9	25,4	30,4	3,5
1950.	63.795	44,4	26,3	25,8	3,5
1951.	81.069	45,8	27,5	22,6	4,1
1952.	92.949	41,3	32,1	22,2	4,4
1953.	79.169	22,5	32,4	35,4	9,7

1953. за 37,4 посто. Учешће сељаштва битно се смањивало сваке године до краја 1952, да би до драстичног пада дошло у наредној години, када број сељака у чланству опада за 18,8%, односно за 20.528 чланова.

Осим у 1949. години, број сељака у чланству стално се повећавао до краја 1952. године, али њихово релативно учешће у укупном чланству постепено се смањивало, с обзиром на перманентан раст чланства, с једне, и пораста чланства из редова радништва и чиновништва, с друге стране. Прецизније узроке неравномјерности у смањивању учешћа сељаштва у партијском чланству током 1949, 1950. и 1951. могуће би било навести тек после увида у архивску грађу која се односи на нумеричка и структурна обиљежја искључених чланова поводом изјашњавања за Резолуцију Информбироа, о чему засад нема доступних архивских података.¹²⁾ Исто тако, за прецизирање узрока који су довели до оваквих промјена у социјалној структури партијског чланства потребно је имати расчлањене и модалитете опања чланства с назначеним социјалним обиљежјима сваког отпалог члана. Међутим, у захваћеном периоду таквих показатеља нема, него су дати укупни износи отпалих чланова КПЈ у рубрици означеној као искључени, односно нису посебно евидентирани чланови које је партијска организација искључила из чланства, затим они који су самовољно напустили чланство, посебно они који су брисани из евиденције, неповезани чланови и слично. Према томе, поуздано се могу навести укупни износи за искључене и групе узрока који су били присутни у чишћењу редова Партије, запажених у извјештајима комитетâ разних рангова, углавном о организационим питањима. Кроз овај осмогодишњи период најчешће се, као разлози искључења, помињу пијанство, слободније понашање појединих чланова у односу на устаљене патријархалне моралне норме тог времена,

¹²⁾ У поменутом архиву документи о Информбироу су недоступни истраживаћу осим оних који су објављени већ у оновременој штампи.

проневере у творницама, магацинима и пошиљкама помоћи, неизвршавање задатака, недалажење на састанке, неплаћање чланарине, неучлањење или напуштање земљорадничких задруга, одржавање религиозних обреда вјенчања и крштења дјете, изјашњавање за Резолуцију ИБ-а, неприхватање и неспровођење зацртане политике након VI конгреса СКЈ и слично. Релевантна промјена у бројности сељаштва у структури партијског чланства током 1953. године, у основи је, пак, била посљедица иступања сељаштва из чланства приликом инсистирања на учлањењу у задруге, с тим што је пасивизирање односа сељака према Партији било евидентно и након напуштања политике колективизације села, пошто селу и пољопривреди нису била понуђена оптималнија рјешења, примамљивија за сељака. Један од битних разлога оваквом заокрету у структурним обиљежјима чланства била је и стална могућност бржег запошљавања радне снаге и, с тим у вези, одласка младих са села у градове широко отворене прихвату миграната, усљед наглог индустријског развоја. Одласком радно активног становништва са села аутоматски се смањивала база за примање партијског чланства у аграрним срединама. Динамичан развој социјалне структуре босанско-херцеговачког становништва може се презентирати упоредним прегледом пољопривредног и непољопривредног становништва за период 1948—1953, према Табели 2.

Табела 2
УЧЕШЋЕ ПОЉОПРИВРЕДНОГ И НЕПОЉОПРИВРЕДНОГ
СТАНОВНИШТВА У БИХ ЗА ПЕРИОД 1948—1953.¹³⁾

Година	Учешће пољопривредног становништва у %	Учешће непољопривредног становништва у %
1948.	77,3	22,7
1953.	62,2	37,8

Смањење процента учешћа радно активног становништва у примарној дјелатности у корист секундарне и терцијалне указују на прва препознатљива кретања ка савременим облицима социјалне структуре у друштву уопће. »Од 1948. године индустријализација је била веома динамична, па су и промјене економске структуре радне снаге и становништва биле интензив-

¹³⁾ Ерић Миливој, Хреља Кемал и Козомора Олга, *Структурална кретања и промјене у босанскохерцеговачком друштву у посљедњих 50 година*, стр. 57, у зборнику радова са научног скупа под насловом *Радничка класа и КПЈ у борби за социјализам у Босни и Херцеговини*, поводом 50-годишњице СКЈ одржаног 6. и 7. новембра 1969, АНУБиХ, посебна издања, књ. XIII, Одјелење друштвених наука, књ. 3, Сарајево, 1970, стр. 240.

не.«¹⁴⁾ У вези с тим, могуће је тражити разлоге помјерања у социјалној структури партијског чланства, када се пореде подаци о броју сељака-чланова КПЈ са подацима о пољопривредном становништву у БиХ за 1953. годину, при чему се добива релативно ниска сума од 3,7 посто.¹⁵⁾

Међу факторима којим је могуће објаснити рапидно опадање сељаштва у чланству потребно је сврстати и промјене у начину евидентирања партијског чланства према социјалној припадности, а не према социјалном поријеклу као до 1953. године. Мада је ова напомена привидно формалне природе, у истраживању се чини релевантном, јер су многи чиновници и радници у установама и предузећима евидентирани као сељаци (према социјалном поријеклу), мада су радили у администрацији, творницама и слично. Када су се коначно у току 1953. године потпуно усагласила упутства о вођењу евиденције и статистике, створила се и адекватнија слика о учешћу појединих социјалних група у партијском чланству према социјалној припадности, а не поријеклу.

Исто тако, када се у архивском материјалу истражује социјална категорија радника мора се имати на уму недефинираност тог појма, читав спектар имплицираних значења, од најупоћенијих предочи о радништву до термилошке ознаке за модерну радничку класу, што се битно одразило у поступку исказивања ове социјалне категорије у партијским евиденцијама и статистикама. Такви архивски подаци који садрже укупне нумеричке износе и оскудна теоријска образложења заправо ограничавају могућност потпуније и сложеније компаративне анализе. Зато је потребно нагласити да су у анализи предочене само основне назнаке о учешћу радника у партијском чланству, с појмовним одређењима преузетим из архивске грађе.

За разлику од сељаштва, радништво је очигледно било стабилнији дио укупног партијског потенцијала. Егзистенцијално везана за процес индустријализације, упркос хетерогености и аморфности уочљивим у оквиру социјално-групациске ознаке, радништво је, у компарацији с осталим чиниоцима социјалне структуре, представљало компактну категорију, која је поступно освајала све значајнију позицију у социјалној физиономији Партије. Представљено процентуално, учешће радника у партијском чланству текло је равномјерном узлазном линијом кроз цио

¹⁴⁾ Исто, стр. 58.

¹⁵⁾ *Југославија 1945—1964*, Статистички годишњак, Београд, 1965, стр. 53, Процент учешћа активног пољопривредног становништва у Босни и Херцеговини у чланству СК БиХ добијен је из односа 806.237 активних пољопривредника у БиХ у 1953. години и броја сељака-чланова Партије (29.890) у вријеме када је босанскохерцеговачко чланство бројало 85.842 члана.

назначени период, без наглих успона и падова, у складу с оријентацијом партијског руководства на перманентно »поправљање социјалног састава чланства« у корист радника. Од краја 1945. године, када се у укупном чланству радници чинили 19⁰%, до краја 1953. године тај постотак није се, истина, удвостручио, али је становит успјех представљало и избијање радништва на друго мјесто у опћој социјалној структури партијског чланства, с учешћем од 32,4⁰%.

У ствари, изразит пораст учешћа тече до краја 1952, што је највјероватније било у непосредној вези с увођењем самоуправљања, док у 1953. години стагнира на износу из предходне године. Значајан пад укупног броја чланова током 1953. године није битно промијенио проценат учешћа радника у партијском чланству, као што је то био случај са сељацима. Током 1953. године, према апсолутним показатељима, број радника опадао је за 4.209 чланова, али је зато релативно повећање износило 0,3⁰% у односу на предходну годину. Разни извјештаји о организационим питањима често констатирају интензиван прилив радника у чланство КПЈ, али садрже и бројне показатеље према којим је стварање радничке већине у чланству представљало дугорочну идеолошко-организациону оријентацију, што се може илустрирати најкарактеристичнијим изводом из докумената: »... основни пропусти средских и њима равних комитета, као и основних организација по овом питању су у томе што се не предузимају смјелије мјере за примање у Партију радника...«¹⁶⁾

Пораст радничког чланства текао је спорије у односу на раст чланства из редова сељаштва. Наравно, кампања за масовнији прилив радника у Партију није подразумијевала ограничавање примања сељаштва у чланство, него је имплицирала интензивирање активности у радничким срединама. До значајнијег пораста учешћа радничког чланства дошло је у 1952. години, када се на ову социјалну категорију односило 32,1⁰% укупног чланства, што је за 4,6⁰% било повећање у односу на 1951. годину. Упоредо с развојем појединих босанскохерцеговачких индустријских регија стварала се и база за примање партијског чланства из младе радничке класе, која се формирала доста динамично. Уочљиво повећање забиљежено је у партијским организацијама тузланске регије, гдје је у 1952. години евидентирано повећање за 5,8⁰% у односу на 1951. годину, те у сарајевској организацији, у којој је повећање чланства износило 11,8⁰% у истом периоду.

Међутим, без обзира на велике успјехе у регрутовању новог чланства из радничких средина, кампања ни из далека није била аналогна порасту броја запослених радника у привреди. Те

¹⁶⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-1/1952, Д-66, недатирано.

чињенице било је свјесно и партијско руководство, које се није задовољавало постигнутим резултатима, него је и даље инсистирало на зацртаној оријентацији о поправљању социјалне структуре, о чему, као илустративан аргумент, говори и извод из документа датираног из децембра 1952. године:

»... у анализи из прошле године истакнуте су ове слабости што је имало позитивног одраза, тако да су средски комитети у овој години више водили рачуна о саставу и порасту организације Савеза комуниста. И поред тога што се социјални састав знатно поправио с обзиром на слободније примање у организацију радника, курс према радницима још увијек је слаб. Зато би требало поново указати средским комитетима на овај проблем...«¹⁷⁾

Компарирање броја радника-чланова Партије с укупним бројем запослених радника у БиХ (Табела 3) отвара читав низ проблема, и у први план историографских истраживања ове врсте истиче потребу двоструког проматрања прикупљене фактографије.

Табела 3
УЧЕШЋЕ РАДНИКА-ЧЛАНОВА ПАРТИЈЕ У УКУПНОМ
ЗАПОСЛЕНОМ РАДНИШТВУ У БиХ ОД 1947. ДО 1953 ГОДНИЕ:¹⁸⁾

Година	Укупан број запослених радника у БиХ	Број радника чланова Партије	Учешће у %
1947.	90.417	7.703	8,5
1948.	102.997	14.242	13,8
1949.	91.225	13.822	15,2
1950.	158.741	16.778	10,6
1951.	—	—	—
1952.	—	—	—
1953.	194.802	25.650	13,2

За разлику од закључака који се намећу поређењем броја радника с осталим категоријама партијске социјалне структуре и који се свде на констатирање апсолутног пораста, компарација тог истог броја на равни идентичне категоријалне одреднице укупне друштвене структуре битно умањује друштвено еквивалентне ефекте тог апсолута, пошто се број радника-чланова Партије, према укупном броју запослених радника у

¹⁷⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-1/1952, Д-14/52, д-20. 11. 1952.

¹⁸⁾ Табела 3. сачињена је на основу увида у следећу архивску грађу: К-178/1947, Д-7902/47, д-21. 1. 1948; К-277/III-1948, Д-5165/48, д-24. 1. 1949; К-513/1950, Д-66, недатирано; К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954. и Података из статистичког прегледа ЈУГОСЛАВИЈА 1945—1964, Савезни завод за статистику ФНРЈ, Београд, 1965, стр. 53.

БиХ, неравномјерно повећавао, уз велике осцилације из године у годину. Из презентираних нумеричких показатеља видљив је изузетан раст броја запослених у непосредној производњи, што се може сматрати посљедицом динамичког развоја индустрије, али се запажа и томе неадекватно учешће ове социјалне категорије у партијском чланству, за које на овом ступњу истраживања није могуће дати конкретнија и егзактнија објашњења.

Дисонантност апсолутних и релативних својстава нумеричких показатеља о заступљености појединих социјалних категорија у структури партијског чланства најмање је уочљива у групацији »интелектуалаца«. Пошто је у назначеном периоду партијска статистика забиљежила у рубрици »интелектуалци« читав низ друштвених слојева: службенике (под различитим називима: чиновници, намјештеници и сл.), студенте и ђаке (као категорију у трансформацији, чији се број стално мијењао), припаднике слободних професија (адвокате, лијечнике, апотекаре, књижевнике, сликаре и сл.) и остале, ваља упозорити да се ради о сложеној социјалној скупини, разноликој у опћем профилу, чији назив такођер, отвара мноштво питања и недоумица, с далекосежним историјско-теоријским импликацијама. С обзиром на пролошки карактер истраживања, из читаве групације овдје је намјенски издвојен само један друштвени слој (у рубрици »интелектуалци«) — службеници — који је чинио између 80 и 90% чланства евидентираног као интелектуалци. У контексту истраживања, масовност чиновничке популације занимљива је првенствено због сталног раста током сваке године у интервалу до краја 1953, кад службеници избијају на прво мјесто, испред радника и сељака. За потребе компаративне анализе, пак, из укупног износа који се односи на интелектуалце изузет је број службеника и проматран у односу на укупно чланство.

Крајем 1946. године, у укупном чланству службеници су учествовали са 10,9%, али је проценат из године у годину растао, да би крајем 1953. достигао учешће од 32,9%, односно позицију у социјалној хијерархији партијског чланства (испред радника са 32,4% и сељака 22,5%). Пораст чланства из редова чиновништва несумњиво је био увјетован укупним друштвеним развојем, пошто је реалност друштвених помјерања у економској структури уопће смањивала број припадника примарне социјалне дјелатности, а повећавала број оних унутар секундарне и терцијалне. Истина, бројним упутама и директивама подстицан је пријем радника у чланство, али реални друштвени токови у периоду административног управљања неминовно су водили примању чиновника у партијске редове. У овом случају, логика процеса сасвим је јасна — Партија на власти је у процесу стварања административног апарата у свим сегментима држав-

ног и привредног живота постављала своје провјерене кадрове на разне функције и радна мјеста, а да би што више укључила у развој управно-административне службе у поједине партијске организације примала је многе чиновнике у чланство. Каснијим бројним порастом државно-политичког, финансијско-економског, васпитно-образовног, социјално-здравственог и других сегмената друштвеног живота, те стварањем многих политичких организација, стално се повећавао број административних радника погодних за репродукцију партијског чланства. Изузетан пораст учешћа службеничког кадра у структури партијског чланства донекле се може тумачити и промјенама у начину евиденције 1953. године, откад се у свим основним организацијама почиње примјењивати критериј социјалне припадности умјесто социјалног поријекла. Но, овим се могу објаснити само извјесни проценти повећања, а сљедећа табела говори о изузетном порасту за који се морају тражити и другачија објашњења.

Табела 4

ПОРАСТ УЧЕШЋА СЛУЖБЕНИКА-ЧЛАНОВА ПАРТИЈЕ
У УКУПНОМ ЧЛАНСТВУ ЗА ПЕРИОД 1946—1953. ГОДИНА.¹⁹⁾

Година	Укупан број чланова Партије	Број службеника	Учешће у %
1946.	20.258	2.201	10,9
1947.	29.935	4.034	13,5
1948.	52.014	7.710	14,8
1949.	54.421	14.443	26,5
1950.	63.795	14.359	22,5
1951.	81.069	16.843	20,8
1952.	92.949	18.353	19,8
1953.	79.169	26.025	32,9

Према табели, у третираном осмогодишњем периоду укупан пораст ове социјалне групе износио је 22%, а највећи годишњи пораст од 13,1% забиљежен је у 1953. години, што се може илустровати неколицином појединачних примјера, изабраних насумице, у функцији асоцијативног узорка, да се презентираним подацима сугерира било које од могућих тумачења узрока доминације чиновничког сталежа у структури укупног партијског и, посебно, интелектуалног чланства.²⁰⁾

¹⁹⁾ Табела 4. направљена је на основу исте партијске евиденције као у напмени 18.

²⁰⁾ АО ЦК СК БиХ, Фонд: ЦК КП БиХ, К-14/1953, Д-7/14, д-20. 2. 1954.

Срески комитет	Радници	Сељаци	Службеници
Бања Лука	1.168	631	1.482
Мостар	1.135	276	1.253
Приједор	849	412	875
Билећа	389	349	367
Босански Нови	130	479	333
Посушје	27	59	106
Фоча	384	408	492
Горажде	319	79	350
Кисељак	71	42	212
Високо	824	75	510
Зеница	1.651	57	571
Босански Брод	204	63	220
Маглај	176	45	184
итд.			

На први поглед, овај табеларни преглед указује на знатну заступљеност службеника у партијским организацијама у свим наведеним срезовима. Међутим, за детаљније анализирање било би потребно истражити социјалну структуру становништва у сваком срезу, као и степен привредног развоја, те преиспитати статистичке извјештаје и догунити их неком другом врстом грађе, јер је апсурдно да нека изузетно неразвијена подручја имају толику администрацију. Објашњење се вјероватно крије у критеријима који су владали код одређивања члана КПЈ према социјалном обиљежју, што свакако није пуки формализам који покреће многа сложенија питања, попут проблематике статуса интелигенције у политичким партијама, питања о предодби појма интелектуалца итд.

5.

Сами нумерички показатељи потврђују уводну тезу да је истраживање овакве врсте, засновано на архивској грађи, суочено с многим проблемима, те да је његов крајњи домет у структурној фази реконструкција бројног стања и социјалних обиљежја партијског чланства у Босни и Херцеговини за период 1945—1953. година. Резултати истраживања ослоњеног на оригиналну партијску евиденцију, изворно детерминирану несналажењем партијске администрације у обављању читавог евиденционог поступка и битно зависну од администраторовог теоријско-образовног портрета, нарочито у провинцијским организацијама, одакле је стизала већина базних података, заправо су само полазна основа цјеловитијег бављења овом проблематиком, нужна премиса историографско-социолошког студија.

У том смислу, засад је извјесно да су на социјалну структуру партијског чланства првенствено утицале промјене до којих је дошло у социјалној структури друштва након социјалистичке револуције, обликоване низом мјера у оквиру административног социјализма, међу којим су најдалекосежније биле револуционарне промјене својинских односа инаугуриране конфискацијом, експропријацијом, секвестирањем и нарочито двјема аграрним реформама и национализацијом. Све те мјере одредиле су правце даљњег кретања у социјалној структури друштва уопће и партијског чланства посебно.

Промјена односа била је релевантан узрок промјена у социјалној структури партијског чланства утолико што је укидањем крупне приватне својине над земљом смањен број имућних сељака уопће, па и у чланству, а повећан оних средњих, нарочито сиромашних. Мада се од 1949. године извјестан број сељака статистички одређује према учешћу у сељачкој задрузи и даље расте проценат оних који припадају групи сиромашних, према величини газдинства. Промјенама је погодовао и послјератни начин остваривања индустријализације као главног задатка. Концентрација свих ресурса у рукама државе ради бржег превазилажења оскудице одредила је карактер индустријализације, а имала је усиљени темпо заснован на акумулацији из пољопривредне производње. Према томе, увећавањем државног сектора привреде од материјалне и људске основе, која јој је била на располагању, углавном индивидуалног пољопривредног и остатка приватног сектора, отворила се могућност за одлазак људи у многе творнице и установе, односно створила се основа за формирање нових социо-професионалних група, од којих неке до рата у нас нису ни постојале. Ове промјене су у Партију довеле до пораста чланства из редова радништва и службеника. Мада број радника-чланова Партије није адекватно пратио пораст укупно запосленог радништва, ипак је имао становит пораст.

У периоду револуционарног етатизма, када је државни апарат постао доминирајући у друштву, а уз то се стално умножавао и стицао све већу моћ у свим сегментима живота, најзапаженију експанзију у партијском чланству реализирало је чиновништво, што се може процентуално пратити кроз цио назначени период. Осим тога, проценат би вјероватно био и већи да су и сви партијски функционери (јер се и партијски апарат на свим нивоима умножавао) адекватно исказани, а не према ранијим социо-професионалним одређењима, евидентираним док су били »у бази« (како се у документима биљежи). Етатистички начин производње кроз етатистичке форме индустријализације земље директно је дјеловао на промјене у социјалној структури друштва, а тиме и партијског чланства. Према томе, није случајно да у 1953. години долази до радикалног заокрета у струк-

тури партијског чланства, да проценат сељаштва драстично опада, чиновништво превладава, а број радника постепено расте. Мада процес деетатизације друштва увођењем самоуправљања почиње и прије 1953. године, период је био исувише кратак да би се промјене одразиле и на социјалној структури чланства.

Према томе, периодизацијски смјештена у интервалу 1945—1953, проблематика социјалних обиљежја чланства представља цјелину коју карактеризира сталан пораст чланства до краја 1952. године, пад учешћа сељаштва кроз цио назначени период, затим убрзан пораст чиновништва и равномјеран раст радништва у чланству. Година 1953. означава радикалан заокрет у профилирању структуре партијског чланства, пошто сељаштво те године престаје бити најмасовнији чинилац, а чиновништво први пут заузима прво мјесто. Пошто се опадање укупног броја чланова Партије наставило у пет наредних година, и 1953. година биће боље сагледана када се истражи архивска грађа за наредни период.

SUMMARY

BASIC FEATURES OF THE SOCIAL STRUCTURE IN THE MEMBERSHIP OF CPY/LCY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1945—1953

In the first eight postwar years the social structure of the party membership in Bosnia and Herzegovina underwent considerable changes. On one hand, they were conditioned by the long-term revolutionary measures that had been carried out in a young socialist society via a confiscation, expropriation, sequestration, two agrarian reforms and nationalisation, and, on the other hand, by intensive actions and endeavours of the party leadership to recruit as much as possible members from the working class that was in the process of gradual formation in the dynamic process of the country's industrialisation. In the periodical interval 1945—1953 a topic of social features of the CPY membership in Bosnia and Herzegovina must be seen as a whole, the characteristics of which are the constant rise of the membership until the end of 1952, a considerable decrease of peasants through the whole period in question, an accelerated growth of civil servants and the gradual increase of the working class. In our periodisation 1953 must be seen as a determinative because it is characterized by the notable decline of the overall number of membership which will continue in latter years. As for the social features, in this year civil servants were at the first place, the working class at the second whereas the peasantry came on the third and it ceased to be the most massive party potential.